

ГОДИННИКИ В КИЇВСЬКІЙ МИТРОПОЛІЇ XVI–XVIII ст.

На сьогодні питання функціонування годинників у Київській митрополії є практично не вивченим. Хоча ми всі усвідомлюємо, що час – це одна з найважливіших категорій людського буття. Тому дослідження засобів визначення часу є перспективним напрямом студій, який дасть нам можливість розкрити наріжні сегменти екзистенції минулих років. У цій статті ми розглянемо функціонування годинників здебільшого в середовищі духовенства та його пастви, оскільки вона була ключовим “промоутором годинникового часу” в тодішньому соціумі. Все це робимо пере- важно на прикладі Православної Київської митрополії, частково залучаючи матеріали і Уніатської. При цьому беремо до уваги всю складність оприявлення “іншості” в тодішньому мультикультурному просторі.

Досі не було спеціальних праць із заявленої теми. Але коротко зупинимося на праця наших попередників, які є дотичними до нашої студії і стосуються історії функціонування годинників на українських теренах. Первинний етап “дослідження” годинникарства, який ми схильні назвати музейним, тривав всю другу половину XIX ст. і обмежувався лише музеєфікацією та демонструванням годинників у колі дослідників. Зокрема, годинник кременецького майстра XVII ст. експонувався на краківській археологічній виставці 1858 р.¹ Після неї вже на львівській археологічній виставці 1885 р. демонструвалася ціла низка годинників XVI–XVIII ст. львівського музею промислу. Людвік Вержбицький у невеликій статті до цієї експозиції виконав опис годинників, а також подав коротку історію виникнення годинників у світі загалом і в Польщі зокрема². Очевидно, чи не першим питання функціонування годинників та годинникарства із залученням архівних джерел розглядав у своїй ґрунтовні розвідці про Львів Францішек Яворський. Він, зокрема, прослідкував систему міських годинників (починаючи з 1404 р.), спосіб їх утримання, реконструкцій та перебудов, окремо висвітлив діяльність львівських годинникарів: як майстрів, які виготовляли годинники, так і тих, хто їх ремонтував. Дослідник довів свою розвідку майже до кінця XIX ст., в останньому періоді зробив особливий акцент на діяльності цеху годинникарів³.

¹ L. Siemieński, *Przegląd wystawy starożytności i zabytków sztuki urządzonej w Krakowie przez Komisję delegowaną z oddziału archeologii i sztuk pięknych w c. k. Tow. Nauk krakowskiem*, Kraków 1858, s. 17.

² *Wystawa archeologiczna polsko-ruska urządzona we Lwowie*, Lwów 1885, s. 27–28, tabl. I.

³ F. Jaworski, *Lwów stary i wczorajszy*, Lwów 1910, s. 149–190. В українському перекладі: Ф. Яворський, *Львів давній і вчорашній*. Книга 2, Л. 2014, 312 с.

За радянського часу ми практично не знаємо праць, які б впритул стосувалися цієї тематики. Ба, навіть більше, в одній із них писали, що виробництва годинників у Радянському Союзі майже не існувало, тільки “ходики” під Москвою виробляли⁴. Виняток становлять кілька розвідок, у яких порушується зазначена проблема. Такою є невелика робота М. Рудинського, у якій він з мистецтвознавчої точки зору розглядає годинник, виготовлений французом П’єром Томіром у кінці XVIII – на початку XIX ст., що походив з родинної маєтності Кочубеїв⁵. У 1930-х рр. з’явилася невеличка газетна стаття відомого львівського педагога, бібліофіла та історика Мечислава Опалека, в якій він подав справді важливу інформацію щодо умов функціонування трубачів-гейналів на львівській ратуші. Як відомо, в їх обов’язок входила повинність сповіщення про небезпеку, а також вигравання мелодії при настанні нової години в місті або під час урочистих церковних чи світських процесій. Вчений фрагментарно подає звістки про них із вказівками на їх обов’язки, умови проживання, заробітну плату, починаючи від XV ст. і до часу ліквідації цієї міської служби в XIX ст.⁶

Продовжив естафету дослідження годинників Лев Долинський. Зокрема, він, як працівник музею етнографії та художнього промислу у Львові, зробив мистецтвознавчий опис збірки різноманітних годинників, які зберігаються в цьому музеї. Привертає увагу аналіз годинників місцевого походження, які були виготовлені у XVIII ст. у Львові, Підгірцях та Тернополі. Окрім цього, автор намагається пояснити принцип роботи кожного з розглянутих годинників⁷. Безперечно до унікальних прецедентів в історіографії можна зарахувати працю Григорія Петраша про виявлений ним сонячний годинник на фасаді Спаського собору XI ст. у Чернігові⁸. При цьому необхідно зауважити, що він не був професійним

⁴ Г. Андріх, *Годинники, їх будова та властивості*, К. 1930, с. 4. (Інформація мною взята з передмови, але написав її не автор книги, а інженер-технолог М. Танайко).

⁵ М. Рудинський, *З приводу годинника роботи Томірова в картинній галереї Полтавського музею*, Український музей, К. 1927, с. 121–125.

⁶ М. Opalek, *Trębacze ratuszowi*, *Gazeta lwowska* 262 (1932) 5–6.

⁷ Л. Долинський, *Колекція годинників Українського державного музею етнографії та художнього промислу АН УРСР*, Матеріали з етнографії та художнього промислу 3 (1957) 97–119.

⁸ Г. Петраш, *Годиннику 940 років*, *Наука і суспільство* 1 (1975) 47–49. В особовому архіві автора зберігаються рукописи до цієї статті, а також тексти, малюнки та фотографії щодо дослідження сонячних годинників інших чернігівських храмів, які ще очікують своєї публікації: Успенського собору Єлецького монастиря, Собору святих Бориса та Гліба, П’ятиницької церкви.: *ДАЧО*, ф. 5322, спр. 9–17. Спогади про вченого, в тому числі й про роботу над дослідженням чернігівських сонячних годинників залишила його донька: А. Петраш, *Перечитывая письма отца*, *Киевский Альбом. Исторический альманах* 7 (2010) 42–51; 8 (2012) 52–59.

істориком (працював художником у Чернігівському історичному музеї ім. В. Тарновського), але внаслідок багаторічних досліджень та кропіткого спостереження дійшов подібних висновків. В останній час, у зв'язку зі зростанням інтересу до вивчення матеріального світу ранньомодерної України, піддалося дослідженню питання поширення годинників серед викладачів Києво-Могилянської академії у XVIII ст., що його здійснив історик М. Яременко. Він, на основі тестаментів та описів майна, охарактеризував речовий світ викладачів, у тому числі наявність годинників, а також розклад занять та робочого дня загалом⁹.

Окрема невеличка розвідка була присвячена годинникам, які зберігаються в Національному історико-етнографічному музеї “Переяслав”. Колектив авторів цієї розвідки пише про походження годинників з домівок цього регіону; хронологічно лише один настінний годинник датований кінцем XVIII ст., всі інші належать пізнішому періоду¹⁰. Безсумнівно варта уваги у цьому огляді піонерська розвідка про годинники в Софії Київській XVIII–XIX ст. І. Нетудихаткіна. Основну увагу автор зосереджує на домовому годиннику з митрополичого дому за перебування на кафедрі Арсенія (Москвіна). Але також робить дуже важливе спостереження про перебування годинника на дзвіниці та умови його утримання в кінці XVIII ст., про що справді не говорили попередні дослідники дзвіниці¹¹.

Таким чином, ми бачимо, що праці, які стосуються зазначеної проблематики, досить складно об'єднати тематично. Це, у свою чергу, говорить про фактичну відсутність історіографічного підґрунтя та спадкоємності. Тому нині можемо говорити лише про задовільну розробку цього питання в науковій літературі.

Почнемо наш виклад з осердя та індикатора церковного життя – монастирів. Для життя в монастирі саме час є надзвичайно важливою категорією, адже через нього регулюється час особистої та колективної молитви, роботи та відпочинку. Пам'ять про смерть безпосередньо пов'язана з монашеством, а також – з часом у різних його вимірах. Як відомо, один

⁹ М. Яременко, *Повсякдення професорів Києво-Могилянської академії XVIII ст.*, Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах. Т. 2: Світ речей та повсякденних уявлень, відпов. ред. Віктор Горобець, К. 2013, с. 113–114.

¹⁰ О. Жам, Т. Грудевич, *Настінні механічні годинники XIX – поч. XX ст. у зібранні НІЕЗ “Переяслав”*, Український технічний музей: історія, досвід, перспективи. Матеріали 10-ї Всеукраїнської науково-практичної конференції (16–17 вересня 2014 р.), К. 2014, с. 44–48.

¹¹ І. Нетудихаткін, *До історії побутування годинників у Софії Київській у XVIII–XIX ст.* Сердечно дякую колезі, за люб'язне надання рукопису неопублікованої статті. Ця розвідка була представлена на XIX-ій Міжнародній науковій конференції “Могилянські читання” 2014 року.

із перших уставів на терені Київської Русі, і зокрема й Київського Печерського монастиря, походив із монастиря Студіон. Відповідно, в описі Уставу Студійського монастиря (початок IX ст.) прямо говориться про визначення потрібного часу для молитви вночі за водяним годинником (гідрологієм). Послугуючись ним, виконує свій послух спеціальний монах – “афипнист”, тобто в буквальному перекладі “бодрствующий”. Його завданням був обхід вночі братії і підйом їх на Службу Богу. З того й зрозуміло, що для монахів поняття “часи”, окрім реально часового, мало також символіко-літургійне значення¹².

У храмах монастирів Київської Русі вчені фіксують сонячні годинники, які в основному розташовувалися на екстер'єрах храмів. Починаючи з XV ст., вежові механічні годинники з'являються в монастирях Північної Русі: в 1404 р. – в кремлівській церкві Благовіщення в Москві, в 1436 р. – у Новгороді, а в 1476 р. – у Пскові¹³.

Наше дослідження в основному матиме “києвоцентричний” характер, що впливає як зі збереженості та доступності джерел, так і зі статусу духовного центру та осердя митрополії. Логічно, що найперше почнемо з Печерської обителі. Швидше за все, появу баштового годинника для Києво-Печерського монастиря слід датувати останньою третьою XVI ст.: до цього часу ми не маємо жодної згадки про нього. Відтак, цей годинник потрапив у поле зору львівського купця Мартіна Груневега. Він у складі купецької корпорації по торгових справах їхав до Москви. Якраз на цьому шляху, 18 жовтня 1584 р. вони прибули до Києва, а в неділю 21-го завітали до Печерського монастиря. Дозволимо собі більш детально процитувати цей захопливий фрагмент: *“Ми підійшли до Монастиря, що розташований у прекрасному великому селі на горі над Дніпром. Від брами, яка знаходиться у стіні під каплицею, ми спішилися та повели коней під вузду. Прямо над брамою піднімається вгору довгий провулок, вздовж якого монахи мають свої келії. І в кожного свій окремих будиночок та сад, все майстерно збудовано з дерева. Як пройдеш цей провулок, опинишся на великій площі, на якій ліворуч стоїть велика кам'яна церква [Cerkew] Пречистої [Pre-czista], так русини називають Нашу дорогу Діву. Дзвіниця з дерева, на ній годинник, що у цій країні є дивом”*¹⁴. Судячи з усього, він піднімався з так

¹² М. Бибииков, *Час в Византии: Астрономический, литургический, мифологический*, Античная древность и средние века 39 (2009) 72, 83.

¹³ В. Пипуныров, Б. Чернягин, *Развитие хронометрии в России*, Москва 1977, с. 12–16.

¹⁴ Мартин Груневег (о. Венцеслав): *духовник Марини Мнишек, Записки о торговой поезде в Москву в 1584–1585 гг.*, сост. А.Л. Хорошкевич, Москва 2013, с. 162, 173–174.

званої Нижньої Лаври до Верхньої, і за цим повідомленням виходить, що дзвіниця розташовувалася приблизно на тому самому місці, що й нині. Звернімо увагу на те, що він називає їх саме “чудом” (*Der gloktuern ist von holtze und ein seger daauf, welhs in dem lande scon ein wunder ist*), а не просто рідкістю. Це, на нашу думку, маркує лаврський годинник як ще одне видиме та додаткове чудо Печерського монастиря. Вочевидь, у тому числі й за допомогою цього годинника, монастир набував іншого статусу та сприйняття його вірянами¹⁵.

Нагадаємо, що літописець, повідомляючи про встановлення московського годинника в 1404 році, окреслює його так само, як щось дивовижне: “не бо человекъ ударяще, но человековидно, самозвонно и само-движно, странолѣпно нѣкако створено есть человекского хитростью, преизмечтано и преухищено”¹⁶. З іншого боку, цю “хитрость”, яка приходила з чужої сторони, соціум оцінював приблизно як: “мы, православные, выше этой хитрости, пусть она служит нам”¹⁷.

Нову згадку про годинник залишає нам відомий подорожній Павло Алепський, який у своїй мандрівці так само послуговується годинниками і постійно звертає свою увагу на інші, тому ця згадка абсолютно є невідпадковою. За його повідомленням, вийшовши з Успенської церкви, він побачив, що з західної частини храму розташовувалися дві дзвіниці. Одна із них дуже висока, яка мала багато комор та драбину, з виходом на гору, де на великому брусі висіло п’ять маленьких та п’ять великих дзвонів. У тому ж місці, в коморі, знаходився залізний годинник, бій якого

¹⁵ Близьким до цього часу нам відомо про наявність годинника в Дерманській обителі, який зазначається в описі 1627 р. Годинник мав один великий і три маленькі дзвони і розташовувався біля в’їзної брами: С. Горін, *Монастирі Луцько-Острозької єпархії*, К. 2012, с. 470; також нам відомо про наявність годинника в Крехівському монастирі у 1658 році: *Відділ рукописів ЛНБ ім. В. Стефаніка НАН України*, ф. 3, спр. 815, арк. 13 зв., 16 зв.

¹⁶ *Полное собрание русских летописей*, т. XVIII, Санкт-Петербург 1913, с. 281. Більше про цей годинник: Р. Симонов, *Первые московские общественные часы 1404 г. как символ историчности сознания на пути от Предвозрождения к барокко*, Человек в культуре русского Барокко. Сборник статей по материалам международной конференции ИФ РАН Москва, Историко-архитектурный музей. “Новый Иерусалим” 28–30 сентября 2006 г., Москва 2007, с. 345–366; А. Медведь, *Время и его восприятие на Руси в XV веке*, Историческая психология и социология истории, 2012, № 1, с. 129–132. На момент появи механічних годинників у Західній Європі вони так само сприймалися соціумом як чудо: Ж. Ле Гофф, *Другое средневековье. Время, труд и культура Запада*, Второе издание, Екатеринбург 2002, с. 54. Звідси з’являється ставлення в той час і до годинникаря як до “чудотворця” та подібного до “надлюдини”: W. Meller, *Postać zegarmistrza w historii Zegarmistrzostwa, Zegary i zegarmistrzostwo w Polsce*, Toruń 2005, s. 30–31.

¹⁷ А. Медведь, “Новохитренные мудрецы” и “хитрость”: образ инженера в древнерусской литературе XV–XVI вв., Вопросы истории, естествознания и техники 1 (2013) 72.

було чутно на велику відстань. Кожні півгодини він сповіщав ударам у маленький дзвін, а коли проходила година, то вдаряли чотири рази тихо, а потім – відповідне число годин у великий дзвін. Ззовні був циферблат для сонячного годинника (але незрозуміло, чи був він діючий). Інша ж дзвіниця, яка розташовувалась навпроти, мала дуже великий дзвін¹⁸. Щодо наступних ста років, то залишається здогадуватися про історію функціонування лаврського баштового годинника.

Відомо, що після лаврської пожежі 1718 р. дзвіниця постраждала і на її місці в 1731 р. розпочався довгий процес будівництва нової. Вже на 1741 р., в документах з'являється інформація про потребу монтування годинника на дзвіниці. Так, у Духовному Соборі Лаври у присутності архітектора йшла вже мова про те, як і чим накривати дзвіницю, тобто обговорювався один із завершальних етапів будівництва. На цьому ж засіданні Духовного Собору рекомендувалося, щоб архітектор подивився, де краще розташувати годинник, а годинниковий майстер – де ліпше для його точнішого ходу: *“пристойниже и способнѣ ж бытъ Дзигару, для леччшаго частого и оному хожденія Дзигармистру”*¹⁹. Влітку наступного року основна мета будівництва полягала у побудові верхнього поверху із сімома вікнами, для чого наймалися 8 робітників. Цей поверх планувалося перекрити брусами, їх, у свою чергу, оббити дошкою і на неї вже встановити годинник²⁰. А в 1743 р. майстром Андрієм Федоровичем Моляровим на заводі Демидових був відлитий дзвін для годинного бою, вагою 150 пудів²¹. Відтак, закінчення будівництва дзвіниці припало на 1745 р.²², приблизно на рік раніше був встановлений годинник.

Виготовив його майстер годинникових справ Павло Чернявський. У листопаді 1758 р. цей годинник було замінено новим, який було зроблено майстром Адамом Левинським. Завдовжки годинник був *“три аршина, в вышину два аршина, в ширину полтора аршина, с показующими на все четьре сторонами компосами”*. А 1788 р., цей годинник замінили на новий²³.

У першій половині 1770-х рр. нова дзвіниця з годинником була описана петербурзьким академіком Йоганом Гюльденшtedтом. Він повідомляв: *“За кілька кроків перед входом до церкви (Успенського собору – В. Т.) стоїть*

¹⁸ П. Алеппский, *Путешествие антиохийскаго патриарха Макария в Россию в половине XVII века. Выпуск второй (От Днестра до Москвы)*, Москва 1897, с. 54.

¹⁹ ЦДАУК, ф. 128, оп. 1, спр. 27, ч. 1, арк. 52.

²⁰ *Ibid.*, арк. 61.

²¹ І. Федоряченко, *Дзвони великої лаврської дзвіниці XVII–XX ст.*, ПУ 6 (2012) 79.

²² С. Миславский, *Краткое историческое описание Киево-Печерския лавры. 2-е издание*, К. 1795, с. 26.

²³ Л. Корж, *Лаврська дзвіниця*, К. 1983, с.12–13.

двоповерхова дзвіниця. На першому її поверсі висять три великі дзвони, а на другому уміщений годинник, який одним ударом вказує захід сонця. Висота дзвіниці – чотирнадцять сажнів, дах її позолочений. Між церквою й дзвіницею стоїть високий чотирикутний п'єдестал з соняшним годинником з кожного боку”²⁴. Припускаємо, що академік передав не саму сутність механізму аудіосповідання часу годинника, але те, що він встиг почути. Адже знаємо, що система оповіщення була набагато складнішою. Відтак, в інвентарному описі Успенського собору за 1789 р. був прикріплений реєстр дзвонів, розміщених на дзвіниці. З нього ми довідуємося, що серед дзвонів, які виконували переважно літургійну функцію, знаходилися також: “Колоколь который часы отьбывает вѣсу в немъ сто пятдесять пудъ”, і “Восьмъ Колоколовъ которые четверты отьбываютъ”. Важили вони відповідно 7 пудів 20 фунтів, 6 пудів 30 фунтів, 5, 3, 2, 1 пудів та невеликий дзвінок, який важив 25 фунтів. Зазначимо, що найбільший лаврський дзвін “Успенскій” важив 1000 пудів. Дзвінки на годиннику, окрім практичної функції, швидше за все, мали ще й естетичну. Адже, бачимо, що дзвінки в годиннику йдуть від великого і до меншого, фактично утворюючи при цьому мелодію. Ще Себастьян Кленович, описуючи львівський ратушний годинник, відзначав: “Вуха ласкає годинник своїм передзвоном подвійним / Всяк раз нагадує нам: часу частинка пройшла”²⁵. Вже пізніше подібне відчуття мав Василь Григорович-Барський. Він, перебуваючи в церкві Іверського монастиря, відзначав, що там є гарно зроблений годинник з чотирьохголосим мелодійним боєм, “який усім тішить слух”²⁶.

Окрім цього, монастир мав ще один спільний годинник. На монастирській огорожі розташовувались чотири башти, на одній із них з південної сторони келій архімандрита розташовувався годинник²⁷. Згідно з джерельними свідченнями, можна припускати, що він там з'явився на початку 60-х років XVIII ст. Довідуємося про це з однієї справи. До архімандрита Лаври Зосими 26 квітня 1764 року надійшло донесення від

²⁴ О. Вінтоняк, *Київ 1770-х років в описі Академіка Й.Г. Гюльденштедта*, Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглобліна, Нью-Йорк 1977, с. 153–154.

²⁵ С. Кльонович, *Роксоланія*, Тисяча років української суспільно-політичної думки. У дев'яти томах. Том II. Книга перша (XVI ст.), К. 2001, с. 290. Коротку характеристику львівському годиннику у праці С. Кльоновича дає: В. Гіпіч, *Образ міста в творах Себастьяна Фабіана Кльоновича*, Краєзнавство 2 (2013) 24.

²⁶ В. Григорович-Барський, *Мандри по святих місцях Сходу з 1723 по 1747 рік*, К. 2000, с. 130.

²⁷ С. Миславский, *Op.cit.*, с. 19.

дзигармайстра, який повідомляв, що йому не заплатили ще 11 рублів 25 копійок власних витрат на 7 зроблених ним дзвонів для годинника, “*что нині за упокоями на вєсьжь состоять*”. Самі дзвони були виготовлені ще в 1761 р., але через смерть архімандрита Луки та відсутності підшафара, справа затягнулася та заплуталась. Нині ж лаврський Духовний Собор, враховуючи, окрім того, ще й каліцтво дзигармайстра, вирішило виплатити йому згадану суму²⁸. Ми не знаємо напевно, а можемо тільки здогадуватися, що ці дзвіночки були виготовлені для новопридбаного годинника Печерської обителі. Так як того ж 1764 р. 26 червня Лавра просить васильківського ієромонаха Іларія передати їм годинник, який знаходиться там у “дворце”. І вже 29 червня згадуваний васильківський управитель Іларій рапортував архімандриту Зосими: “*имѣющієсь на василковской каменной колоколнѣ часи при Павлу зигармистру в Лавру всенижайше посылаю*”²⁹. Цей годинник мав у собі головний дзвін для вибиття годин (важив він 35 пудів та 25 фунтів), а також п’ять тих, які сповіщали четверті (відповідно їх вага була 35, 30, 25, 20 і 15 фунтів)³⁰. Фактично подібний набір дзвонів у порівнянні із центральною дзвіницею міг позначати ієрархію годинників, яка підкреслювалася звуковим навантаженням.

Окрім того, на цей час годинники фіксуються також і на дзвіницях інших київських монастирів. Найранішою зафіксованою джерельною згадкою про годинник на дзвіниці у Видубицькому монастирі є запис 1738 року. Відтоді ми дізнаємося, що за годинником у монастирі мав доглядати еклесіарх: “*Над зигаром присмотрѣ тщателнїи имѣть, что бы равнїи мѣрнїи часы выбиваль, и всегда бы шель, а не застоивался бы*”³¹. Припускаємо, що в його функції входило не направлення годинника, але слідкування, щоб він правильно йшов і при виникненні потреби видавав відповідне розпорядження на поправку. Дещо про систему годинника та сповіщення часу стає відомо щойно від 1752 року, коли згадується наявність поряд із добовим восьми квадрансових дзвонів на монастирській дзвіниці³². А вже в описі 1775 року вказувалося, що на монастирській дзвіниці був поміщений (“зигар сутковий”) з підписом “*роблен в Козельце Петр Сеевич Зерин*”, який мав 7 дзвоників (три в пуд і чотири в півпуда). Цей же годинник в описі 1794 року позначався як несправний³³.

²⁸ ЦДАУК, ф. 128, оп. 1 (мал.), спр. 189, арк. 2, 5–6зв.

²⁹ *Ibid.*, спр. 138, арк. 1–2.

³⁰ *Ibid.*, оп. 2, спр. 18, ч. 2, арк. 237–238зв.

³¹ *IP НБУВ*, ф. II, спр. 241, арк. 1зв.

³² *Ibid.*, спр. 110, арк. 15.

³³ В. Ульяновский, Выдубицкий чуда Архангела Михаила монастырь: история в лицах, памятниках архитектуры и церковного искусства, К. 2009, с. 489.

Напис на годиннику дуже важливий, адже позначає можливість місцевого виготовлення годинників.

Щодо Кирилівської обителі відомо, що в 1772 р. “зигармайстер” Федір Туровський виготовив годинник для дзвіниці Кирилівського монастиря, який вже в 1782 році потребував ремонту³⁴.

Принаймі на 1787 рік, відомо про перебування годинника і на дзвіниці Пустинно-Миколаївського монастиря, який вибивав квадранси і години³⁵, а також у Києво-Межигірському монастирі поки що не раніше 1737 р.³⁶ Також за визначенням Ігоря Нетудихаткіна, можемо з впевненістю говорити про годинник на дзвіниці Софії Київської в кінці XVIII ст. з додатковою дуже важливою відомістю про те, що нагляд за ним робив паламар. Звичайно ж, припускаємо, що згадані годинники повинні були вже існувати на своїх місцях, щонайменше з XVII ст., але поки що ми не можемо підтвердити це джерелами.

На прикладі Києва ми можемо побачити, як формувалася так звана часова дисципліна, яка впливала на формування капіталістичного та протоіндустріального мислення та розпорядок робочого дня. Зародилася вона в Європі як виключне міське явище і поширилась безпосередньо з вулиць, де люди мали змогу віч-на-віч “зустрітись” з годинниками³⁷. Годинники давали знати про себе не три рази на добу, як це прийнято в сільських парафіях, але координували час при візуальному сприйнятті з точністю до хвилин, а у звуковому – кожна чверть та годину. До цього ж ми повинні додати відомості про наявність у Києві спочатку замкового (на горі Киселівці) годинника, а вже із 1697 року – ратушного. Слід зауважити, що окрім світського вектора, через який проектувався розпорядок робочого дня міста, годинник ратушний носив на собі ще й сакральне значення. Адже відомо, що: “*на ратуши дзегар чудесний, где архангел Михаил копием во время пробиття часов, змея в уста бил столко, сколько часов ударяло, згорів*”³⁸. На жаль, ми не володіємо інформацією щодо того, чи після пожежі 1718 р. ця релігійна годинникова висава була відновлена. Відповідно до вищенаведеного, вважаємо, що

³⁴ І. Марголіна, В. Ульяновський, *Київська обитель Святого Кирила*, К. 2005, с. 251; І. Марголіна, В. Ульяновський, *Шедевр українського бароко – дзвіниця*, ПУ 2 (2013) 14; Е. Кузьмін, “*Київ, котрого не знають*”, сост., ст. и коммент. В. Ульяновского, К. 2014, с. 205–206.

³⁵ *ІР НБУВ*, ф. І, спр. 5534, арк. 1–3.

³⁶ О. Кузьмук, *Межигірська старовина: нариси з історії Києво-Межигірського в ім'я Преображення Господнього чоловічого монастиря в XVI–XVIII століттях*, К. 2014, с. 249.

³⁷ Більше про це на прикладі Берліна: М. Sauter, *Clockwatchers and Stargazers: Time Discipline in Early Modern Berlin*, *The American Historical Review* 3 (2007) 685–709.

³⁸ Р. Делімарський, *Магдебурзьке право у Києві*, К. 1996, с. 120.

система годинників на дзвіницях монастирів, ратушному та академічному, витворювала стійку часову систему міста, яка носила на собі ознаки як часу сакрального, так і профанного, як локального, так і загальноміського. При цьому, ми хочемо наголосити на тому, що час, сповіщений із монастирських дзвіниць, мав набагато серйозніший вплив, порівняно з ратушним, що визначалося охопленням території в місті.

Натомість у розрізі сільської та містечкової парафіяльної сітки Київської митрополії ми подібного нічого наразі сказати не можемо. Оглянувши велику кількість описів парафій містечок та сіл, годинники фактично ніде в цьому періоді не зустрічають, ані в інтер'єрі, ані в екстер'єрі церков. У зв'язку з цим припускаємо, що основна частина їх була зосереджена при монастирях, не беручи до уваги маєтки нобілітету.

У парафіяльній сітці Київської митрополії ми дуже рідко натрапляємо на годинники, в основному в міських соборних церквах і здебільшого XVIII ст. Лише в уніатській генеральній візитації Ковельської соборної церкви Воскресіння Христового в 1696 р. було записано, що дзвіниця має п'ять дзвонів, а також "*zegar wielki ze wszystkim*". Поряд з ним знаходилося біля 30 каменів розпеченої бронзи від дзвонів. Вже на 1699 р. відзначалося, що з них був вилитий новий дзвін для годинника. Годинник же той був спільною власністю всього міста. Майстру, який доглядав за ним, євреї ковельського кагалу повинні були платити, а також забезпечувати його мастилом для змащування тросів механізму³⁹.

Натомість у соборній Миколаївській церкві Берестя, згідно з візитаційним описом 1726 р., годинник був у храмі ("*Zegarek z Indexem blachy miedzianej*")⁴⁰. Згаданий годинник, очевидно, висів на стіні у вівтарі, адже після згадки про нього в описі йде перелік речей розташованих саме таким чином.

Є відомості також і про купівлю годинника до соборної церкви в м. Погарі в 1764 році⁴¹.

У цілому у невеликих населених пунктах наявність годинників вочевидь була не високою, навіть на рівні XVIII ст.

Виникає питання, яким чином визначався та регулювався час у сільських та містечкових парафіях? Швидше за все, це відбувалося шляхом

³⁹ Генеральні візитації церков і монастирів Володимирської унійної єпархії кінця XVII – початку XVIII століть: Книга протоколів та окремі описи, упорядкування: Анджей Гіль, Ірина Макевич, Ігор Скочиляс, Ірина Скочиляс, Л.; Люблін 2012, с. 166–168.

⁴⁰ A. Gil, *Unickie cerkwie Brześcia w opisie Wizytacyjnym z 1726 roku*, W kręgu dziejów i kultury kościołów wschodnich w Rzeczypospolitej, Siedlce 2009, s. 67; A. Гіль, І. Скочиляс, *Володимирсько-Берестейська єпархія XI–XVIII століть: історичні нариси*, Л. 2013, с.185.

⁴¹ Чернігівський обласний історичний музей ім. В. В.Тарновського, ал. 507. 20–9.

спостереження за небесними світилами, а також за ручним годинником. На останньому ми особливо хотіли б закцентувати увагу. Особливо у XVIII ст. поширювалися інструкції з використання ручних годинників через календарі, які видавалися Церквою. Друкували їх великим тиражем: від п'яти до семи тисяч екземплярів⁴². Траплявся друк і в два прийоми: спочатку восени, перед початком року, а потім, якщо добре продавалося, то й весною. Розходилися вони не тільки серед аристократії, але й серед дрібної шляхти та міщан і навіть духовенства та селян. Календарі подавали інформацію на тему хронології та виміру часу. Вчили календарі, як за допомогою ручного годинника (або компаса) виміряти час, адже у XVIII ст. годинники, хоч і ставали все більш поширеними, але далеко не кожен міг собі дозволити їх. За допомогою цього “ручного компасу” відчитували години “з долоні”: *“do czego wystarczył patyczek, ustawiony pionowo na wysokości linii życia, między kciukiem a dłonią”*⁴³.

У сільських же парафіях час регулювався через дзвіницю і за спостереженнями над природними змінами дня і ночі та доби в цілому⁴⁴. Тим самим тут пролонгувалася давня традиція превалювання сакрального часу, коли ним керувала Церква. В уніатських же парафіях впродовж усього XVIII ст. вища ієрархія через візитаторів постійно наказувала кліру, щоб вони організовували дзвоніння три рази на добу. Люди при цьому повинні були відмовляти *“Pacierz”*, тобто молитви “Отче Наш”, “Богородице Діво”, а також “Символ Віри”, хоча могли додаватися й інші молитви. Найчастіше всього основною інтенцією відмовляння було прощення душ у чистилищі або для *“głoszenia czasu na Chwałę Bogu”*⁴⁵. Себто, категорія часу за цим визначенням набувала характеру літургійного та есхатологічного⁴⁶. Не можна

⁴² Про поширення та типологію календарів у Російській імперії див.: Ю. Вишнякова, *Русский календарь и его читатель в XVIII – первой половине XIX века*, “... И календарь осьмого года...”: Материалы научно-практических чтений “Библиотека в усадьбе” (24–28 апреля 2013 года) и научной конференции “Музей. Реставратор. Реставрация” (17–19 июля 2013 года): [сб. ст.], Сельцо Михайловской: Пушкинский заповедник 2013, с. 66–73. А також багато інших статей цієї конференції.

⁴³ J. Getka, *Polskojęzyczne druki bazylikańskie (XVIII wiek)*, Warszawa 2013, s. 185–202.

⁴⁴ E. Kocój, *Pamięć starych wieków. Symbolika czasu w rumuńskim kalendarze prawosławnym*, Kraków 2013, s. 211.

⁴⁵ *IP НБУВ*, ф. I, спр. 2463, арк. 268, 298зв.

⁴⁶ Окрім того, і самі дзвони носили на собі есхатологічну конотацію, адже знаємо, що биття у дзвін традиційно зображалося в іконографії Страшного Суду як нагадування про смерть. У джерелах трапляються випадки, коли саме дзвони замовляли в пам'ять про померлу людину. Биттям у дзвін сповіщалося про смерть людини та під час її поховання. Так, архімандрит Києво-Кирилівського монастиря Кирил у своєму заповіті 1783 р. вказує спеціальну суму при похованні “на позвонне”: *ЦДДАУК*, ф. 127, оп. 1024, спр. 2691, арк. 2; J. Rożałowska,

не згадати в цьому контексті, що серед католиків (можливо, й серед уніатів) у цей період поширювалося видання під промовистою назвою “*Zegar cyscowy*”. Через яке так само людина відмовляла молитви за душі в чистилищі і за одне готувала себе до доброї смерті. Так, наприклад, у годинках для приготування до щасливої смерті на ранковій в одній із молитов проситься у Бога, аби він дозволив достойно розпоряджатися саме часом⁴⁷.

У свою чергу, це говорить про те, що в селах та невеликих містечках час можемо наділити набагато вищим ступенем сакральності, адже він звучить виключно з церковної дзвіниці і повинен супроводжуватися молитвою, чого ми не бачимо в цей час у містах. З іншого боку, ми не повинні забувати про так званий аграрний час, який був пов’язаний зі зміною кліматичних умов і сільським господарством⁴⁸ і носив на собі часом речі, розбіжні з церковними настановами. Натомість, наявність приватних годинників у цьому просторі через свою дорожнечу практично відпадає. Теж саме стосується й так званих народних годинників, які були поширені, наприклад, у Польщі і про функціонування яких у межах Київської митрополії ми не маємо ніяких відомостей⁴⁹.

Перед тим, як перейти до розгляду посідання особистих годинників у середовищі духовенства, застановимося над їх функціональними/практичними та символічними навантаженнями. Відтак, про будову годинника та ставлення через його призму до часу в середовищі духовенства дещо дозволяє простежити фігурна поезія Івана Величковського зі збірки “Зегар з полузегарком”. Праця ця була написана у 1690 р. і присвячувалася Київському митрополитові Варлааму (Ясинському) (вже сам герб останнього автор порівнював із годинником). Звертаючись до читача, Величковський

Kapliczki-dzwonnice. Tradycja i jej współczesna kontynuacja (na przykładzie wybranych miejscowości Śląska Opolskiego), Krzyże i kapliczki przydrożne jako znaki społecznej, kulturowej i religijnej pamięci. Pod. red. Jana Adamowskiego, Marty Wójcickiej, Lublin 2011, s. 181–182. Важливо зауважити, що це дзвоніння могло проводити паралель смерті людини та Смерті Христа. В одному з “Роздумувань” над Кончиною Спасителя і конанням Його на Хресті, саме в той час: “ziemią u opokami, iako dzwonami smutno zadzwoniwszy”: J. Andrzejewicz, *Ziarno Gorzyczne gorzkiej męki Najsłodszyego Jezusa Nabożnemi Rozmyślaniami rozarte, octem y żółcią tegoż Pana zaprawione, a na posiłek nabożnym ludziom podane*, Wilno 1688, s. 227.

⁴⁷ *Zegar Cyscowy albo za Dusze w czyscu cierpiące codzienne Godzinki, na dostąpienie w ostatniey życia świętego w Bogu do konania wybitący wierny pektoralik*, Lwów 1777, s. 11.

⁴⁸ M. Nodl, *Čas a minulost ve vnímání vesničanů pozdněšředověkých Čech*, *Listy filologické* 3/4 (1998) 257.

⁴⁹ За винятком виготовлення народних годинників німецькою династією Кругерів, частина представників якої переселилися із Західної Польщі до колонії Розенталь (нині у складі сучасного Запоріжжя), але це вже була перша половина XIX століття: P. Fietkiewicz, *Zuławskie zegary ludowe*, Sopot 2011, s. 60.

викристалізовує головну сутність годинника – демонстрація часу, яка нагадує про пам'ять смертну: “*О смерти пам'ятай, и на суд будь чуткій, велми час бежит скоро, в бѣгу своем прудкій*”.

За структурну основу свого твору автор обирає поділ на проміжки часу в годиннику, яким, власне, й користувалося духовенство на той час. Перша частина – це “зегар цѣлый содержащ в собѣ часов 24”, де на кожному з цих годин воздається хвала Богородиці, друга частина – “Полузегарик, содержащ в себе особ часы дневныя, а особно часы ночныя” – поділяється відповідно на дванадцять денних та нічних годин. Слідом за цим, Іван Величковський виокремлює розділ “минуты” (“До Зегарка належат еще минуты. Прето подобно и tych не треба минути”). У ньому автор розважає над часом спільним для всіх (молодість, юність тощо) і “минуты”, які мають добрий та недобрий вплив для спасіння людської душі. Окремо ж Іван Величковський виносить чверть часу – квадранс. Поділ дня на більш широкий інтервал часу, швидше за все, відображено в наступній строфі: “*Вечер, рано, в полуден и в полунощ чтите Бога воплощеннаго и матер хвалѣте*”. З того випливає, що початок відліку дня був не з ранку, але з вечора⁵⁰.

З'ясувавши часову систему функціонування годинника, задаймося питанням, а для чого взагалі він був потрібний духовенству? Насамперед годинник був помічним при організації власного розпорядку дня. Себто пробудження (якщо будильник був вмонтований до конструкції), розпланування часу для особистої молитви (особливо у зв'язку із практикою відчитання часослова), узгодження часу із колективною молитвою та трапезою. Із XVII ст. нам є відомим випуск дорожніх годинників (*pendales de voyage*). Очевидно, ним також могли користуватися і в середовищі духовенства під час подорожей та переїздів.

До цього необхідно додати, що годинниками користувалися проповідники задля контролю над часом власної гомілії. Сам же годинник при цьому міг бути прикріплений прямо до проповідниці (щоправда, нині віднайдений приклад лише з фарного костелу в м. Кросно)⁵¹. У свою чергу, проповідники й самі послуговувалися образом годинника для доступного роз'яснення слухачам проблем, пов'язаних із темою смерті, Страшним Судом тощо⁵². З того можна припустити, що через вплив посідання власного

⁵⁰ І. Величковський, *Твори*, К. 1972, с. 57–66; І. Величковський, *Повне зібрання творів. Дзигар цілий і напівдзигарик*: Переклад, вступна стаття та примітки В.О. Шевчука, К. 2004, с. 40–50.

⁵¹ М. Dzieduszycki, *Dni, nocy, godziny*. Przedruk z „Przeglądu Lwowskiego”, Lwów 1874, s. 34.

⁵² J. Drob, *Trzy zegary. Obraz czasu i przestrzeni w polskich kazaniach barokowych*, Lublin 1998, s. 61.

механічного годинника, формується новий тип духовенства, у якого ставлення до часу стає раціональнішим та структурованішим⁵³. При загальному дослідженні функціонування годинників необхідно проводити обсервацію кожної матеріальної пам'ятки чи її опису. Адже знаємо, що годинники могли мати відповідні механізми, за якими відбувалися циклічні механічні сцени, часто на релігійну тематику. Так, наприклад, з тестаменту 1709 р. католицького каноніка Луцького і Брестського Казимира Шпотанського дізнаємося, що він мав власний годинник: “*stolowy, w którym za wybijanem godzin orzeł podletuje, a chłop głową kiwa skazując godzinę*”⁵⁴. Так само важливо активізувати дослідження з іконографії на годинниках, оскільки через неї розкривається розуміння символіки окремого годинника.

Натомість піщаний годинник (клепсидра) у середовищі монахів використовувався не тільки для вимірювання часу, але також як один із помічних інструментів задля спомагання у вибудові власної пам'яті смертної⁵⁵. Зокрема, про це у своїх записках пише митрополит Петро (Могила). Записану історію митрополитові оповів Ісайя Трофимович Козловський. У ній йшлося про віленського архімандрита Леона (Карповича), життя якого подається як зразок до наслідування для монахів. Окрім всього іншого, він писав про те, що отець архімандрит: “*никогдаж ис келїа (развъ церкве), не имѣа клепсидры в руцѣ исходаше, се ж твораше дав о памяти всегда имат еже ни едина[го] часа вътще бездѣлне мимрити оставлати*”⁵⁶. Це повідомлення, очевидно, слід розуміти як таке, що слугувало зразком для наслідування, адже в цілому в цій оповіді йдеться про благочестиве життя Леонтія (Карповича). З іншого боку, цікава й інша настанова про те, що до храму необхідно ходити без годинника: швидше за все, це пов'язано із тим, що монах у храмі повинен забути про час, адже сама Літургія є позачасовим явищем.

⁵³ Існує й протилежна, насправді досить суттєва думка про те, що монахи стали каталізаторами формування раціоналізованого та чітко розділеного часу в соціумі через специфіку власне часового поділу доби в обителі. Про ці думки більше у статті: J. Šubrť, *Čas a disciplina: Klášter jako model*, Sociologický Časopis 1 (1999) 89–99.

⁵⁴ D. Główka, *Majątek osobisty duchowieństwa katolickiego w Koronie w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 2004, s. 139.

⁵⁵ Питання з придбанням пісочних годинників наразі є не вирішеним, поки що відома лише одна справа, в якій зазначено, що в 1580 р. молдавський купець із Сучави закупив їх цілу фасу у Львові: Е. Подградская, *Торговые связи Молдавии со Львовом в XVI–XVII веках*, Кишенев 1968, с. 146.

⁵⁶ *Записки святителя Петра Могилы*, упор. І.В. Жиленко, Київ 2011, с. 65. На Заході в цей же час піщаний годинник, так само був одним із символів старців та відлюдників: Д. Лихачев, *Поэзия садов: к семантике садово-парковых стилей. Сад как текст*, Москва 1998, с. 41–42.

Нерозривний зв'язок старця та клепсидри відобразився й у чернігівського поета Івана (Величковського), який у своїй поезії дещо іронічно пише: “Всеу, старче, клепсидрным пѣском измѣряеш / дни твоя и толико еще жити часш”⁵⁷.

Образ піщаного годинника переважно пов'язувався із топосом праху, адже пісок, за допомогою якого вимірюють час у клепсидрі, викидав у поетів асоціацію із земним прахом, на який перетвориться людське тіло після смерті. Зокрема, Лазар (Баранович) у своєму творі “*Lutnia Apollinowa*” змальовує фігуру Смерті: *Klepsydre trzyma, co raz piasek siecze, / Ona romału ludzi z świata wlecze. / Co raz nam ziemny piasek przypomina, / Z ziemiście wyszli, ziemia wam dziedzina*⁵⁸. Або ж, так само артикульовано вказує на есхатологічний образ годинника один із віршів Климентія Зиновія: “*Егда зегар годи́ны в свой час выбі́яет, в то время смертны́я нам часы́ назнача́ет*”⁵⁹. Ця ж символіка проявляється і в інших типах джерел. Так, у львівській Успенській кафедрі до цього часу зберігся надгробок Станіслава Ганля кінця XVI ст., на якому покійник розташований традиційно лежачи на подушці, але в руках при цьому тримає клепсидру (мал. 1)⁶⁰. На надгробку був зроблений напис: “*Hodie mihi, cras tibi*”, який нагадував про скороминучість життя. Відомо, що львівський купець Станіслав Ханель помер дуже несподівано 17 листопада 1570 року, при тому навіть не встигли знайти священика, який би уділив би йому Святих Тайн⁶¹. Очевидно, в зв'язку з цим і був поставлений надгробок з подібною символікою.

На українських іконах Страшного Суду, як правило, про скороминучість і швидкоплинність життя свідчив акт биття у дзвін, але окрім цього траплялося, що ця ж символіка передавалася через зображення Смерті, яка у лівій руці тримає косу, а у правій – піщаний годинник⁶².

⁵⁷ І. Величковський, *Твори...*, с.135.

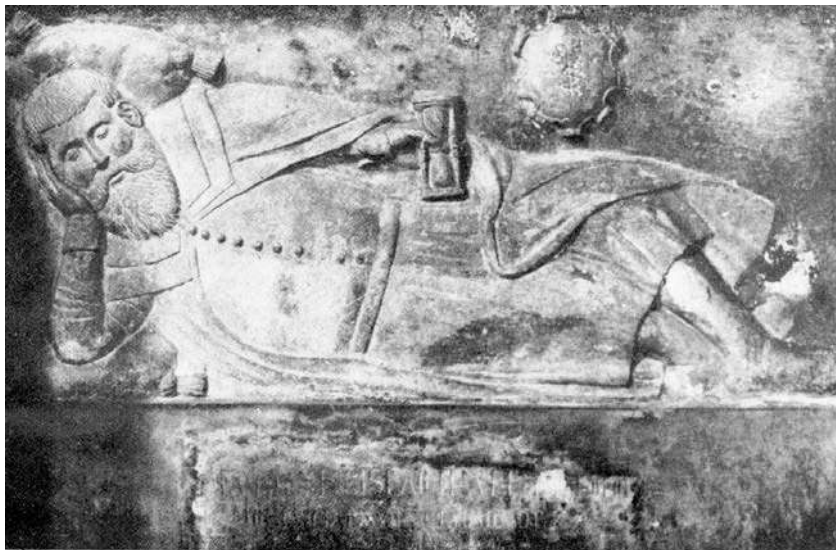
⁵⁸ О. Зосимова, *Мотив Vanitas в українській та англійській епіграмі*, Наукові записки Харківського національного педагогічного університету ім. Г.С. Сковороди. Серія: Літературознавство 4 (1) (2013) 78.

⁵⁹ К. Зиновій, *Вірші. Приповідки посполиті*, К. 1971, с. 177.

⁶⁰ Клепсидра як символ швидкого плину життя та нагадування про смерть у фунеральній архітектурі особливо є характерною для католицьких та протестанських надгробків XVII–XVIII ст. Західного Ольстера, де традиційно зображували на надгробку чотири елементи: череп, дзвін, піщаний годинник, труну: Н. Mytum, *Mortality Symbols in Action: Protestant and Catholic Memorials in Early-Eighteenth-Century West Ulster*, *Historical Archaeology* 1 (2009) 169–179.

⁶¹ L. Harewiczowa, *Mieszka lwowska XVI w. Zofia Hanlowa*, Lwów, odbitka z “*Ziemi Czerwieńskiej*” 1935, Zeszyt.1, s.11–12.

⁶² *Ikony ze zbiorów Muzeum Historycznego w Sanoku*. Tekst: Romuald Biskupski. Reprodukcie: Marek Brniak. Warszawa 1991, mal. № 69.

Мал.1. Надгробок Станіслава Ганля,
Львівський латинський кафедральний собор.

Джерело: М. Gębarowicz, *Studia nad dziejami kultury artystycznej późnego Renesansu w Polsce*,
Toruń 1962, s. 45

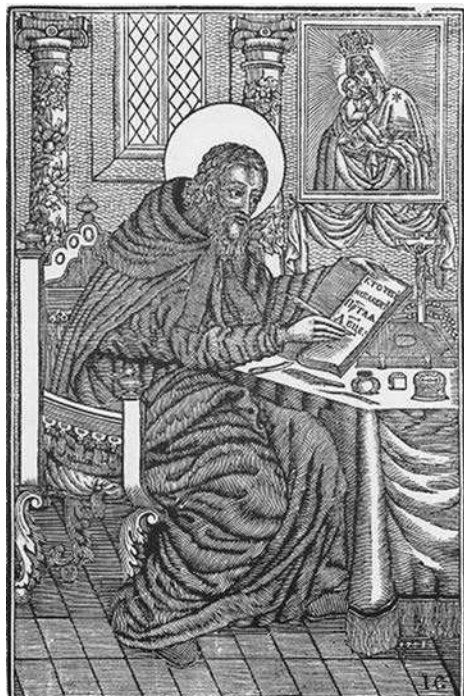
Піщаний годинник трапляється і у таких поширених у добу бароко зображеннях, як емблеми. Відповідно до цього, на поширених у добу бароко емблемах, Сатурна зображали як стару людину з клепсидрою і з косою в руках. Робилося це задля демонстрації швидкоплинності часу та відображення того, що все квапливо проходить і руйнується⁶³. А до цього часу цей же годинник тримав усміхнений юнак⁶⁴. Подібний концепт ми можемо спостерігати і на прикладі тези “*Teatrum Gloriam*”, виготовленій гравером Іларіоном Мигурою для Андрія Войнаровського в Києві 1703 р. Осавула Війська Запорізького в центральній композиції оточують апостол Андрій, ангел та старець з крилами і з посохом, на верхівці якого поміщена саме клепсида.

Труднощі з’являються під час інтерпретації графічних джерел, на яких зображається клепсида чи механічний годинник серед інших побутових предметів. Адже точно визначити, чим вона виступає: символом

⁶³ Э. Панофский, *Этюды по иконологии. Гуманистические темы в искусстве Возрождения*, Санкт-Петербург 2009, с. 126; B. Varwig, *Metaphors of Time and Modernity in Bach*, *The Journal of Musicology* 2 (2012) 161.

⁶⁴ J. Sawicki, *Stracony czas. Fragment XVI – wiecznego norymberkiego zagarka dyptykowego z Wrocławia*, *Wratislavia Antiqua* 17 (2013) 120.

Мал. 2. Йосип Гочемський. "Йоанн Дамаскин" з Октоїху 1774 р., Почаїв.

Джерело: *Каталог видань Почаївського та Унівського монастирів XVIII–XX ст. з колекції музею книги і друкарства України*, В.Г. Бочковська, Л.В. Хауха, В.А. Адамович, К. 2008, с. 192.

чи побутовим елементом – не так просто. Піщані та механічні годинники на українському матеріалі ми в основному зустрічаємо в гравюрах, “на столах” авторів Священних текстів: у зображенні Святителя Василя Каппадокійського розміщеному в острозькому виданні 1594 р. “Книге о постничестве Василия Великого”, Святого Йоанна Дамаскіна в київському “Октоїху” 1699 р., а також у гравюрі різця Д. Галяховського (Святий Йоанн Богослов), А. Козачківського (Євангелист Лука) медьорит 1733 р., Святого Йоанна Дамаскіна у виконані Й. Гочемського 1774 р. (мал. 2). Фактично у всіх цих випадках (крім твору Д. Галяховського, де клепсидра стоїть збоку Євангелиста на паперті) годинники зображають як такі, що стоять на письмовому столі. Випадковість зображення та позбавлення символічного навантаження ми виключаємо. Через що? На письмовому столі цих писців знаходиться обмежена кількість предметів: письмове приладдя та книга, Розп’яття. У такому разі обмеженість предметів на столі, а також повтореність цього елемента виводить нас на умови сталості символічного навантаження. Припускаємо, що годинники в цьому контексті могли виступати як невід’ємний елемент людини духовної та вченої, себто нагадування про пам’ять смертну. Через те, що всі ці Святи писали про те, як досягти спасіння в загробному житті, це може вказувати на єдність символіки часу та основної ідеї написаного твору. Окрім цього, через розташування годинників підкреслюється містична єдність з Отцями Церкви минувшини та спостерігачем, таким чином виопуклюються живий зв’язок та безперервність традиції в історичній перспективі.

Тут же варто сказати про те, що з другої половини XVIII ст. у просторі, принаймні, Речі Посполитої (припускаємо, що і набагато ширше) піщаний годинник у визначеному контексті міг мати і антисакральний характер, а саме бути маркером приналежності до масонської традиції⁶⁵.

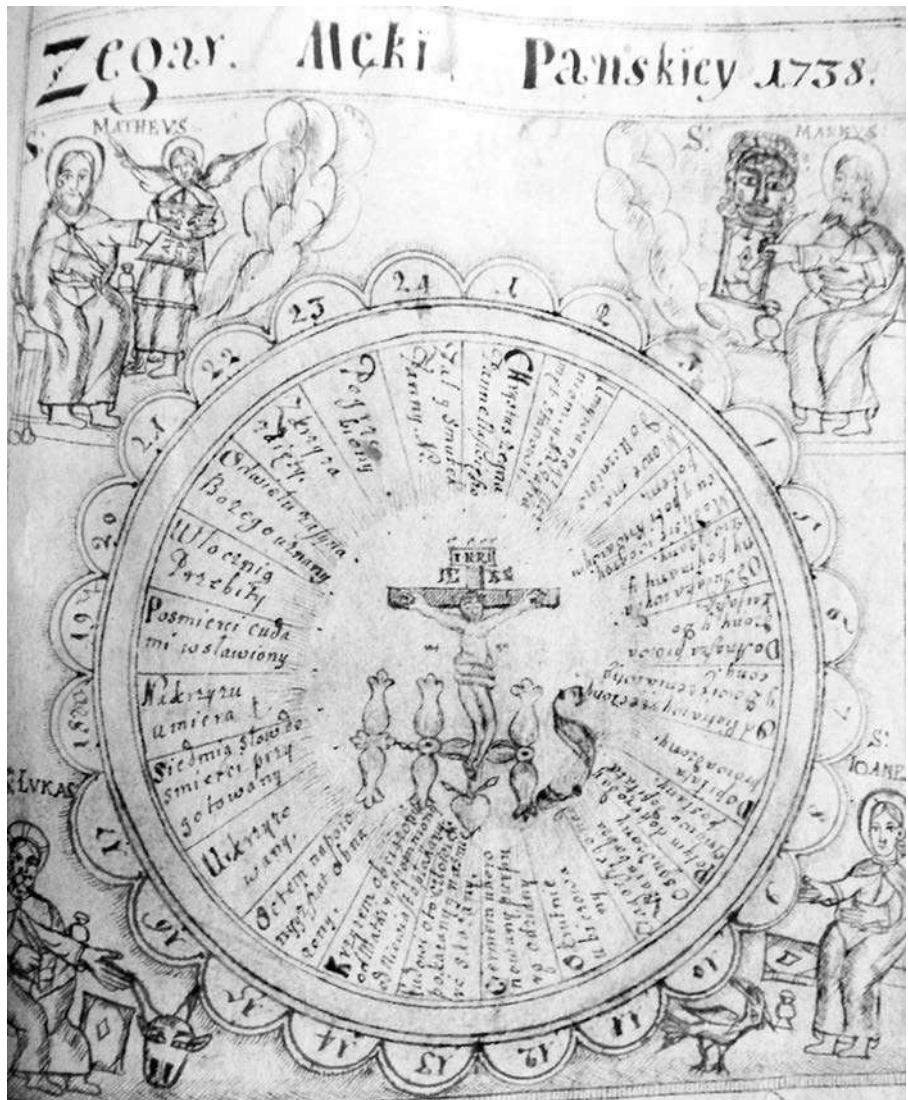
Годинник у цей час також міг асоціюватися і з Муками Христовими. Адже знаємо про існування літургійної традиції в Католицькій Церкві “Годинника Мук Христових”. Аналогічний “Zegar męki Pańskiej” ми віднаходимо на сторінках уніатського рукописного службника першої половини XVIII ст. (мал. 3). Ця знахідка може сигналізувати про можливість наявності цієї традиції і в уніатській Церкві цього періоду. На малюнку зображений годинник з поділом на 24 години. В центрі годинника зображене покладання Ісуса Христа до гробу. На кожну із годин припадає одна із страчних подій, над якою людина повинна роздумувати, особливо під час посту. Наприклад, у четвертій годині Ісус молиться в Гетсиманському саду, а в шостій стікає кровавим потом тощо. Ця ж ідея відображалася безпосередньо і через самі годинники. До прикладу, візьмемо годинник, який як відомо із напису на ньому (“Od roku 1592 u pp. Benedyktyniek lwowskich Przełożona nosiła”) належав львівській монахині бенедиктинського ордену, відповідно він був виготовлений як наперсний хрест⁶⁶. У цей же час, в Європі достатньо поширеними були настільні годинники у формі напрестольного хреста. Звичайно ж, це в свою чергу перегукується з особливою актуалізацією пасійної тематики на континенті, що не оминувало й український терен.

Натомість складним для розуміння та інтерпретації постає введений елемент годинника до ікони Йова Кондзелевича “Христос і Никодим” (село Воцатин на Волині). На ній зображено таємну, нічну зустріч Никодима (члена синадріону) та Спасителя в кімнаті звичайного будинку, перед столом. Але на стіні цієї кімнати автор розмістив годинник, якраз по центру композиції. Припускаємо, що через нього він хотів передати інформацію про нічний час зустрічі. Можна подумати й про те, що іконописець хотів нагадати через годинник скороминущість людського буття і що кожен із нас повинен вже сьогодні прийти до Христа, як це зробив Никодим. Вірянин повинен переродитися “Від Води й Духа”, для того аби увійти в Царство Небесне, себто позбутися всього того, що віддаляє від Бога, про що

⁶⁵ K. Załęski, *Alegoryczny portret Stanisława Augusta z “klepsydrą”*, Rocznik Muzeum narodowego w Warszawie 21 (1977) 237–249.

⁶⁶ *Wystawa starych zegarów na tle wnętrza palacu hr. Pusłowskich*, Kraków 1938, Katalog opracowali: Kazimierz Buczkowski, brat Teodor Wrzesień Reformat, s. 51.

сповіщав при цій зустрічі Спаситель. Вважаємо, що ці два символи, виражені через годинник, абсолютно адекватно можуть співіснувати у цьому творі.

Мал. 3. Zegar męki Pańskiej.

Джерело: Службеник униатский нач. XVIII ст., ІР НБУВ, ф. 301, спр. 71Л, арк. 118

Перспективним напрямком студій вважаємо дослідження значення годинників через портрети, адже саме в них ми можемо спостерігати стратифікацію символіки за соціальною приналежністю. Відтак, годинник ми знаходимо на портреті лаврського архимандрита Мелетія (Вуяхевича) XVIII ст. Зокрема, він розташований на столі перед Розп'яттям та духовними книгами. Звичайно ж головним атрибутом на столі є Розп'яття у поєднанні з годинником, воно повинно було означати ціну життя, у зв'язку з актом Відкуплення, а також скороминучість буття. Цікаво зауважити, що традиція використання годинників для позначення швидкоплинності життя в середовищі духовенства, була перенесена і на фотопортрети XIX ст. Поки що нам відомо про це на прикладі афонських фотоательє⁶⁷.

У свою чергу, у зображальних джерелах інших соціальних верств годинники можуть позначати й зовсім іншу символіку. Василь Ульяновський у своєму дослідженні про матеріальний світ князя Василя-Костянтина Острозького згадує про наявність у нього годинника в надбрамній вежі замку, а пізніше й на ньому самому. Символічність цього акту розцінюється як “володінням” часом власним та своїх підданих⁶⁸. Вважаємо, що це зауваження можна екстраполювати й на інші князівські та шляхетські резиденції. Очевидно, сюди було б варто додати не тільки підданих, але й підвладну землю в цілому.

Вияв концепту “володіння часом” у графічних джерелах ми б хотіли продемонструвати на прикладі портрета доньки князя Василя-Костянтина Острозького – Катерини, який написаний був уже після смерті княжни в 1597 р. і перебував у родинній галереї князів Радзивілів. На ньому вона зображена в повний зріст у розкішній сукні з мантильєю та з рукавичкою в лівій руці, а права, через яку здійснюють управління, покладена на стіл, застелений червоним обрусом⁶⁹. При цьому необхідно

⁶⁷ Гора Афон. *Образы Святой Земли. Каталог выставки собрания Афонского Фотоархива*, ред.-сост. А. Лидов, Москва 2011, с. 84, 89, 261, 324.

⁶⁸ В. Ульяновський, *Князь у домовому інтер'єрі та службовому оточенні: резиденція й двір князя Василя-Костянтина Острозького*, Повсякдення ранньомодерної України. Історичні студії в 2-х томах, т. 2: Світ речей та повсякденних уявлень, відп. ред. Віктор Горобець, К. 2013, с. 29. Для порівняння зауважимо, що в ранньомодерному Китаї годинники та інші прилади для визначення часу також вважалися символами влади: М. Неглинская, *Коллекционирование интерьерных часов при цинском дворе и его роль в развитии часового производства XVIII века*, 42-я Научная конференция “Общество и государство в Китае”, т. XLII, ч. 2, Москва 2012, с. 337.

⁶⁹ Л. Танаева, *Польское изобразительное искусство эпохи Просвещения. Живопись, рисунок*, Москва 1968, с. 27; Л. Танаева, *Сарматский портрет. Из истории польского портрета эпохи Барокко*, Москва 1979, с. 117–119.

згадати про те, що червоний колір – це символ влади. На столі стоїть золотий годинник і біля нього заводний ключик. Окрім годинника, на столі нічого немає, тому вся увага глядача зосереджена саме на ньому. Фактично виходить так, що рука княжни владарює над часом⁷⁰. У радзивилівській галереї він так само, очевидно, символізував перетікання влади над часом в успадкованій території.

Зовсім іншого символічного значення годинник міг набути серед групи інтелектуалів. Спостерігати за цим явищем спробуємо на прикладі дискусійного львівського портрета 1686 р. Укладачі каталогу львівського портрету в 1965 році, позначили цей портрет як такий, що його виконав невідомий художник і зобразив на ньому невідомого вченого⁷¹ (мал. 4–5). Натомість Мечислав Гембарович знайшов в описі львівської капітульної збірки подібний портрет, де позначалося, що на ньому зображено “*Petrus Rens Dr. Medicinae – natione Gallus*”. Цей напис, на думку дослідника, цілком ймовірно співвідноситься з абрєвіатурою на портреті, додаючи при цьому, що цей лікар мав львівське громадянство. Далі Гембарович віднаходить інформацію про те, що титул доктора медицини ця людина здобула в Краківському університеті і надалі працювала як особистий лікар гетьмана Станіслава Яблонського. Сам же портрет, на думку вченого, має львівське походження⁷². Натомість в останніх дослідженнях, з’явилося припущення, що на цьому портреті зображений львівський канонік та скарбник костелу Мартін Жаховський. До такого висновку вчені дійшли шляхом розшифрування абрєвіатури навколо герба на портреті. Визначення М. Гембаровича вони вважають помилковим, бо, на їхню думку, на портреті зображена духовна особа. На це вказує і те, що в капітульній збірці цього портрету не було, а Жаховського був⁷³. Вважаємо, що дослідження треба продовжувати, адже жодна зі сторін не отримала ствердну думку. Але докази Гембаровича все ж таки підтверджуються іконографічним образом, на якому немає жодного атрибута, який би позначав людину з духовного стану. Для нас же особливо важливим є те, що на портреті, ліворуч від зображуваного на столі

⁷⁰ Подібні портрети за побудовою символічної системи: Анни Любомирської з роду Браницьких (біля 1620 р.) Себастьяна Любомирського (біля 1546–1616 рр.), виконаний приблизно в 1600 р., нині зберігається у Варшавському національному музеї.

⁷¹ *Львівський портрет XVI–XVIII ст.: каталог виставки: лютий–березень 1965 р.*, авт. вступ. статті та упоряд. В.А. Овсійчук, К. 1967, с. 31.

⁷² М. Gębarowicz, *Portret XVI–XVIII wieku we Lwowie*, Wrocław; Warszawa; Kraków 1969, s. 76–80.

⁷³ *Український портрет XVI–XVIII століть*. Каталог-альбом, авт.-укл. Г. Белікова, Л. Членова, К. 2004, с. 130.

Мал. 4. Петро Ренау (?). Кінець XVII ст. Львівська картинна галерея.
Джерело: М. Gębarowicz, *Portret 16–18 w. we Lwowie*, Wrocław 1969, s. 38.

стоїть годинник. Мечислав Гембарович вважає, що шафковий годинник на портреті просто доповнює колористичну композицію. Ми ж схильні припускати, що на портреті зображена людина, приналежна до групи інтелектуалів-вчених і годинник якраз виступає одним із символів вченості, точності і раціональності, яка почала цінуватися в період формування механістичної картини світу. Можна, звичайно, також припускати, що на портреті зображений годинникар, але на портретах того часу вони демонструють свої

*Мал. 5. Георг Пенч. Портрет одного чоловіка. Після 1540 року.
Музей образотворчих мистецтв у Будапешті.*

Джерело: V. Janos, *Deutsche Tafelbilder des 16. Jahrhunderts*, Budapest 1981, s. 45

годинники, а не стоять від них дещо відсторонено. Хоча й можна гіпотетично припускати, що ця людина могла бути пов'язана з укладанням календарів чи чогось подібного. Аналог раннього періоду ми віднаходимо на портреті німецького художника Георга Пінча 1540 р. “Один чоловік”, на якому зображений невідомий чоловік. Але одразу зрозуміло, що це людина не приналежна до кліру, вона читає книгу і біля неї знаходяться рідкісні на той час окуляри та годинник. Все це говорить про те, що на цьому портреті якраз і демонструється книжність, інтелект та вченість. Відповідно й годинник набуває аналогічної символіки.

Як у тогочасному житті, так і на портретах годинник міг використовуватись як елемент декору, коштовність та прикраса. Підтвердження цього ми можемо побачити на портреті Ірини Антонівни Галаган (уродженої Милорадович), який був виконаний у 80-х роках XVIII ст. і нині зберігається в Чернігівському обласному художньому музеї. На ньому зображена жінка в елегантному вбранні, в руках вона тримає годинник. Знову ж таки важливо зауважити, що це ж значення годинника було перенесено і на фото-портретну традицію XIX – початку XX ст. і, в цілому, триває досі.

Таким чином, ми бачимо, що на портреті годинник, особливо для різних соціальних станів, міг мати абсолютно різне символічне навантаження.

Наразі ми хотіли б перейти до розгляду посідання годинників духовенством Київської митрополії, роблячи при цьому основний акцент на Києві. Головними джерелами для спостереження над речовим світом цього часу є тестаменти та описи майна. При цьому одразу необхідно звернути увагу на те, що тестаментів монахів залишилося порівняно мало, адже обітниця убозтва⁷⁴, а також Статут Литовський взагалі забороняв їм це робити. Хоча на практиці часто йшли в обхід цим настановам⁷⁵. Але все ж таки необхідно говорити й про те, що інша частина духовенства мала право на вільне тестаментування. Необхідно й не забувати про можливість роздачі годинників перед смертю, через це вони залишилися не відображеними в описах.

Одним із найперших духовних осіб, у кого ми віднаходимо у власності годинник, є архімандрит Дорогобузької обителі Лука (Албанчик). У переліку пограбованого майна 1617 р., яке залишилося після смерті владики і зберігалося в обителі, було записано “зыгаров два”⁷⁶.

Маємо небезпідставні припущення про те, що сам митрополит Петро (Могила) користувався годинником. На це, зокрема, непрямо може вказувати один із записаних ним міраклів. Його оповів йому в 1628 р. тодішній київський католицький єпископ Богуслав Бокш Радошевський. Саме ж чудо відбулося в 1626 р. у містечку Чорногородка. У травні того ж року там проводився ремонт міського земляного валу – укріплення й одного з працівників засипало землею. У цей час єпископ згадав Лавру, молився до Богородиці Печерської і обіцяв у випадку врятування привезти

⁷⁴ W. Zielecka, *Testamenty prawosławnych i unitów jako źródło do badań nad dziejami konfesji wschodnich w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku (stan badań, postulaty badawcze)*, *Kwartalnik historii kultury materialnej* 2 (2010) 239.

⁷⁵ W. Zielecka-Mykołajczyk, *Prawosławni i unicy w Rzeczypospolitej XVI–XVIII wieku w obecności i śmierci w świetle testamentów*, Warszawa 2012, s. 45.

⁷⁶ С. Горін, *Монастирі Луцько-Острозької єпархії*, К. 2012, с. 464.

цього чоловіка до обителі. Після чого він наказує відкопати цього чоловіка. І далі митрополит пише: “*Молящу же ми и вельми о семь скръблящу, прійде отроцищъ (уже минувшимъ якъ двомъ часом орлойнымъ, се есть, zegаровымъ)*”⁷⁷, чоловік же завдяки молитвам Богородиці Печерської врятувався. Необхідно звернути увагу на те, що митрополит Петро (Могила) послуговується часом, який однозначно вимірюється годинником. При тому він вживає слово чеського походження “орлой” (*orloj*) і витлумачує його читачам звичним “зегар”. З того також можна висловити припущення, що митрополит Петро (Могила) володів годинником чеського виробництва, адже знаємо, що Прага славилась своєю годинниковою продукцією.

Так само непрямом, але можемо здогадуватися про те, що годинником користувався архієпископ Лазар (Баранович), хоча ми не можемо тут стверджувати, чи це був його особистий годинник, або загальний. Владика в одному зі своїх творів згадує своє архієрейське служіння й у віршованій формі повідомляє: “*Wiecznaia pamiat, niechay mnie wspomina / Niech tu szczęśliwa wybija godzina*”⁷⁸. Фактично на цьому місці демонструється механічний хід часу, який закладений у свідомості, що може вказувати на звичку користуватися годинником. Аналогічне ми можемо сказати й про Йоаникія (Галатовського), який у своїй праці “*Скарбница потребная*” в одному із міраклів повідомив про те, що один католик, жовнір польського війська, був уражений хворобою, через яку падав на землю і піну з губ пускав, і “*четверть часа лежал на земле*”, і потім лишень приходив до свідомості⁷⁹. Традиційний поділ часу в цьому періоді, який здебільшого іменувався “квадрансом” і однозначно увійшов в обіг через годинникову систему⁸⁰.

Більш точно можна стверджувати про наявність годинника у відомого церковного діяча України та Росії – Спіфанія (Славинецького). Після його смерті, певна частина його речей за заповітом повинна була відійти до Київського Братського монастиря. За наказом патріарха Йоакима відповідні

⁷⁷ *Архив Юго-Западной России*, ч. 1, т. VII, К. 1887, с. 70–71.

⁷⁸ L. Baranowicz, *Księga smierci albo krzyż Chrystusow. Na które żywot nasz umarł. Ale śmierć sama życ nauczał*, Nowogród Siewierski 1676, k. 2 zw.

⁷⁹ А. Тарасенко, *Черниговский Елецкий Свято-Успенский монастырь. Исторический очерк с приложением “Скарбницы потребной” Иоанникия Галатовского в русском переводе*, Чернигов 2013, с. 294.

⁸⁰ Сама чверть години уявлялася як дуже малий відрізок часу. Зокрема в одній із гомілій того періоду на тему Ісусової Смерті, проповідник зауважував: “W tey okrutney katowni, nie kwadransik ieden, ale całe trzy godziny wisiał”: A. Szyma, *Kazania albo exorty postne o tajemnicach naydrozszej męki Zbawiciela naszego w Kościeli Warszawskim Societatis Jesu rożnych lat miane. Pod czas Passyi we Szrody Wielkiego Postu przypadających. Przydane na koncu uwagi duchowne o Sądzi Bożym na 4 Niedziele Adwentowe*, Suprasl 1713, s. 306.

речі пересилалися через ігумена Межигірського монастиря Феодосія до Братського монастиря. Разом з іншими речами він надсилав очевидно особистий кишеньковий годинник Славинецького: “*зегарь малый въ сребръ оправленный со ланцужкомъ сребреннымъ же, цѣною двадесят рублевъ*”⁸¹.

У XVIII ст. одним із перших відомих власників годинника є лаврський архімандрит. 26 лютого 1735 р. на його ім'я було надіслане повідомлення від купця Ігнація Гофмана. У ньому архімандриту повідомлялося, що для нього була куплена матерія: “*на речи ново||мо[д]ная*”, виготовлені “*також крепости Часи*”, які оцінювалися у 7–8 червоних золотих. Через те, що ці тканини були виписані пізніше, то вивезти їх поки що не було можливості і вони залишалися на певний час у Парижі, “*а репетить Часи сподіваюсь уж в Гостомилю*” у знатного тамошнього купця. А коли вже купець буде в Гостомелі, то за сприятливих умов разом із обіцяними книгами повинен надіслати їх пізніше отцю архімандриту⁸². Привертає увагу той факт, що годинник не просто купувався, але виконувався на замовлення, до того ж він повинен був відповідати ще й рівню матерії. Все це говорить про те, що годинник, окрім всього іншого, набуває рис коштовної та модної речі, про що ми далі будемо згадувати.

Відомо також й те, що в покоях Київських митрополитів Рафаїла (Заборовського) та Арсенія (Могилянського) були поміщені стінні годинники. Згідно з посмертним описом речей настоятеля Золотоверхого Михайлівського монастиря Йоаникія (Скабковського), він мав аж три годинники: “*часи сре[д]ніе без цепки Старіе*”, “*часи золотіе съ цепкою средною*” та “*час столовіе великіе*”. А у відомого монаха-інтелектуала Якова (Воронковського) були “*часи столовіе стоячі*”. В начальника ж Ближніх печер Лаври ієромонаха Єрофія – “*часы костяные маленкіе*”. У своєму ж заповіті (1781 р.) лаврський архімандрит Зосима зазначав, що у його власності перебувають золотий кишеньковий годинник, а також столовий та стінний⁸³.

У 1783 р. після смерті настоятеля київського Кирилівського монастиря Кирила почалась реалізація його заповіту, який склав безпосередньо сам владика. Це дуже важливо, адже речі компанує в ньому і розташовує владика за власною системою. Привертає увагу те, що “*часы караманные с числами сребренныє*” разом із чотками, архімандрит поміщає у розділ “*Съ платья*”⁸⁴. Тобто у цьому випадку ми бачимо сприйняття годинника

⁸¹ Н. Закревский, *Описание Киева*, т. 2, Москва 1868, с. 899.

⁸² ЦДІАУК, ф. 128, оп. 1 (заг.), спр. 41, арк. 1.

⁸³ М. Яременко, *Op. cit.*, с. 113.

⁸⁴ ЦДІАУК, ф. 127, оп. 1024, спр. 2691, арк. 3зв.

як аксесуара, частини одягу. Знаємо також, що такий дуже коштовний аксесуар, як годинник був навіть у власності протопопа містечка Старий Млин Євстафія Федоровича. На годиннику з однієї сторони прикріплювався дорогоцінний камінь яшма, а з другої, очевидно, емальовий портрет імператриці Анни Іванівни. Сам годинник був описаний у переліку речей, вкрадених у нього в 1777 р.⁸⁵ Наявність годинників у нижчого монашества та парафіяльного кліру залишається завданням майбутніх досліджень.

Також годинники поширювалися і серед інших соціальних груп. Найперше, необхідно говорити про шляхту, яка почала мати їх від XVI ст. Вони, як відомо, мали власні індивідуальні годинники: кишенькові, настільні, настінні, каретні, замкові чи палацові. Вже на XVIII ст. ми зустрічаємо годинники у власності козацької старшини⁸⁶, міщан⁸⁷ та особливо купців⁸⁸, для яких, як відомо “володіти” часом було дуже важливим. Звичайно ж, те, що нам не вдалося знайти інформації про годинники у володінні цих верств на рівні XVII ст., не означає, що вони їх не могли мати раніше. Але, як би то не було, видається, що ще у XVII сторіччі, годинники є достатньо рідкісними в приватному користуванні.

Де кілька слів необхідно сказати щодо експлуатації годинників. Носили їх зазвичай у маленьких кишеньках на одязі з правого боку. В кінці XVII ст. під заводити годинники необхідно було двічі на добу⁸⁹. Детальніше це ми можемо вже прослідкувати за спеціальною рукописною інструкцією другої половини XVIII ст. “*Какъ боевые и карманные часы ставятъ исправно*”.

Для того, щоб правильно виставити годинник, необхідно було його випробувати на точність ходу. Для цього потрібно було вибрати дні, в які сонце рухається “скоряє ни тише но ровно 24 часа”. Для цього відповідно підходять 1 квітня, 3 червня, 18 серпня та 12 грудня. Після цього за сонячним годинником необхідно власний годинник звіряти рівно в полудень. Наступного ж дня необхідно знову було спостерігати в полудень, і якщо все сходилося, тоді годинник повинен був йти точно. Встановивши правильно час, власник годинника повинен був слідкувати за відповідною таблицею і під заводити коліщатком стрілки вперед або назад. Хід

⁸⁵ І. Сердюк, *Полкових городов обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст.*, Полтава 2011, с. 84.

⁸⁶ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 9866, арк. 1.

⁸⁷ *Ibid.*, спр. 7204, арк. 1–1зв.

⁸⁸ РГАДА, ф. 52, д. 27, л. 7, 13об, 14об; ДАЧО, ф. 101, оп. 1, спр. 2493, арк. 1–9; ЦДІАУК, ф. 59, оп. 1, спр. 9307, арк. 2–2зв; ЦДІАУК, ф. 59, оп. 1, спр. 2911, арк. 1.

⁸⁹ М. Dzieduszycki, *Op. cit.*, s. 48–49.

кишенькових годинників залежав і від того, в якому положенні вони знаходились: чи лежать або висять при ходьбі, верховій їзді. Великий вплив на точність ходу механізму впливало й середовище експлуатації. Відповідно вологість та запиленість викривлювали показники⁹⁰.

У XVIII ст. особливого поширення набуло видання календарів. У багатьох із них містилися річні таблиці для підзаводки годинників: “*Інформація о заправленіи часовъ по всходъ и заходъ солнца, на всякъ день*”⁹¹ або в польськомовних: “*Figura do nakręcania zegarkow wedlug wschodu i zachodu slonca*”⁹². В них відображалася інформація щодо розрахунку сходу і заходу сонця на кожні п’ять днів року, згідно якої і можна було здійснювати підзаводку. Згадані календарі виходили у світ як у православних, так і в уніатських друкарнях Києва, Львова, Супрасля, Замостя та Почаєва. Непоодинокі примірники календарів трапляються у складі монастирських та приватних книжкових збірок духовенства. Так, наприклад, за описом латиномовних книг Київського кафедрального Софійського монастиря на 1769 р., в обителі знаходились календар руський на 1685 р. та польськоруський на 1699 р.⁹³ А в 1759 р. до отця архімандрита Києво-Печерської Лаври надійшло вітання із Різдом Христовим від одного статського радника із Санкт-Петербурга і в дар йому передавався саме річний російський календар⁹⁴. У реєстрі речей померлого кирилівського архімандрита Миколая (Цвіта) за 1784 р., ми віднаходимо російський дорожній календар⁹⁵. Наведені приклади та інформація про випуск досить великих накладів календарів, може свідчити про те, що вони могли бути доступними широкому загалу духовенства і ними, серед іншого, могли користуватися для підзаводки годинників. Але, на жаль, до нашого часу їх залишилася невелика кількість, очевидно, це пов’язано зі специфікою використання (розрахований на один рік) і відповідним ставленням до нього.

Важливим питанням для дослідження залишається ремонт та виробництво годинників на території Київської митрополії. Найперша відома згадка годинника на цій території стосується міста Львова (але ми свідомо практично не будемо приділяти йому уваги, адже це питання потребує

⁹⁰ ІР НБУВ, ф. І, спр. 10971, арк. 1–2.

⁹¹ Календарь или месяцослов христианский, по старому штилю на 1727 г., К. 1726, арк. 19зв.

⁹² *Prognostyk astrologiczny na rok Pański 1757*, Замостя 1756. Ми користувалися примірником, який походив із кременецького монастиря реформатів: *Відділ стародруків та рідкісної книги національної бібліотеки України ім. В. Вернадського*. Шифр: Іп 4422 (5).

⁹³ ІР НБУВ, ф. І, спр. 2440, арк. 13, 24зв.

⁹⁴ ЦДІАУК, ф. 128, оп. 1, спр. 181, арк. 2–2зв.

⁹⁵ ЦДІАУК, ф. 127, оп. 178, спр. 43, арк. 20.

окремого та масштабного дослідження з концентрацією на одному місті). Архівна згадка повідомляє про появу ратушного годинника в місті Лева в 1404 р., для нагляду за яким призначався годинникар. Годинникарство на початковому етапі в цьому місті пріоритетно перебувало в руках монашества. Посада міського годинникаря була дуже почесною на той час професією. Окрім заробітної плати, він отримував житло в центрі міста біля ратуші (в Кракові, наприклад, інколи годинникаря зараховували до міських слуг⁹⁶). Окрім головного годинникаря в місті, існували й цілі династії годинникарів. Так, у Львові відома родина Соколовських займалася цим ремеслом від 1573 р. і аж до 1784 р. Теж саме стосується й родини Грабінських, які опікувалися годинниковою справою від 1588 р. і до 1825 р.⁹⁷ Зрозуміло, що це була свого роду монополія в цій галузі, але, разом із цим, і передача знань та навичок, а ще – відповідальність перед родом. До появи окремого цеху в 1766 р. годинникарі перебували у складі ковалів, слюсарів тощо⁹⁸. Але прослідкувати розвиток годинникарства на інших територіях Київської митрополії, на цьому етапі досліджень надзвичайно складно, адже ми маємо лише фрагменти, які не можуть нам дати чіткої системи його функціонування. Зрозуміло, що вже нами згадувані годинники в Києві чи то на Волині потребували людей, які б їх обслуговували. Можна було б припускати, що їх запрошували з тих країн, де ця галузь перебувала на високому щаблі свого розвитку. Але все ж таки джерела дозволяють говорити про те, що існували в тому часі й майстри місцевого походження. Так, наприклад, за львівською книгою для отримання громадянства, відомо, що його одержали й годинникарі: в 1563 р. Бальтазар Словик з Перемишлю⁹⁹, а в 1601 р. Гонестіс Козарський з Кам'янця-Подільського¹⁰⁰ (за ієрархією внесків за прийняття міського права, годинникарі займали тринадцяте місце серед інших ремесел (39,4 зл., гр.) в період 1681–1781 рр.¹⁰¹). Точно знаємо, що в цей час були місцеві годинникарі й на Волині. Один із них встиг зарекомендувати себе у кримінальній справі. А саме: 4 липня 1646 р. цехмістр Володимирського ковальського цеху Ян Маєвський поскаржився до замку

⁹⁶ S. Kutrzeba, *Finanse i handel średniowiecznego Krakowa*, Kraków 2009, s. 122.

⁹⁷ F. Jaworski, *Lwów stary i wczorajszy*, Lwów 1910, s. 154–155.

⁹⁸ *Ibid.*, s. 164–165.

⁹⁹ *Album Civium Leopoliensium. Rejestry przyjęć do prawa miejskiego we Lwowie, 1388–1783*, t. I. / wyd. A. Janeczek, Poznań 2005, s. 140.

¹⁰⁰ *Ibid.*, s. 248.

¹⁰¹ О. Заяць, *Громадяни Львова XIV–XVIII ст.: правовий статус, склад, походження*, К.: Л. 2012, с. 464.

на зегармістра Петра Обуковича. Протестація відбулася через те, що зегармістр разом ще з одним шляхтичем напали на дім цехмістра і перший його дуже побив, причини ж скоєного невідомі¹⁰². Можливо, це було пов'язано із тим, що годинникар входив до ковальського цеху і з головуючим його виник якийсь конфлікт, який “залагодити” захотіли таким чином. Також на краківській археологічній виставці 1858 р., демонструвався срібний годинник XVII ст., роботи *a jour*, оправлений у срібло, який на собі мав напис, який свідчив про кременецьке походження автора: “*Johanes Boxer Kremenci*”¹⁰³. Щодо Волині, ми вище вже наводили приклад Ковеля, який, починаючи з кінця XVII ст., винаймав годинникаря для догляду за годинником. Також наявність годинникарів фіксується в статуті міського цеху Мізоча за 1763 р.¹⁰⁴ Про годинникарів XVII ст. в Києві на сьогодні нам не вдалося віднайти практично жодних відомостей, але є зрозумілим той факт, що якщо були годинники, то й були ті особи, які їх направляли¹⁰⁵. У літературі згадується про те, що в Києві за литовсько-польських часів на замковій вежі був влаштований годинник, яким опікувався Якуб Пушкар: “*который поправует зекгари... берет от зекгаря особно с скарбу господарского 15 коп грошей, а сукна лунского 5 локот*”¹⁰⁶. На той час у місті існувало чотири цехи: кравецький, кушнірський, ковальський та шевський. Абсолютно логічно припускати, що годинникарі могли входити саме до ковальського цеху або окремо винайматися поза ним.

Короткі згадки про київських годинникарів є лишень з XVIII ст. Так відомо, що митрополит Рафаїл (Заборовський) мав у своїх покоях стінний годинник, задля догляду за яким наймав спеціального майстра Івана Єнуковського за 10 рублів на рік¹⁰⁷.

Установка та направка годинників у Печерському монастирі здійснювалася як монахами, так і світськими годинникарями. На це більше світла проливає одна зі збережених справ. Так, у 1788 р. “часоводець” монах Агапіт почав просити священноархімандрита Самуїла призначити йому помічника, тому що через хворобу він не міг доглядати за всіма годинниками (“*на колоколнѣ и на огродѣ болишихъ, такъ и въ архимандричьихъ*

¹⁰² Торгієля на Україні XIV–XVII століття. Волинь і Наддніпрянщина, К. 1990, с. 330–331.

¹⁰³ L. Siemieński, *Op. cit.*, s. 17.

¹⁰⁴ А. Філонюк, *Статут цеху Мізоча 1763 року*, Острозька давнина, Остріг 2013, с. 225.

¹⁰⁵ М. Карачківський, *Київські цехи за литовсько-польської та ранньої московської доби*. Відбитка з “Київського збірника археології й історії, побуту й мистецтва”, К. 1930, с. 144.

¹⁰⁶ Р. Делімарський, *Op. cit.*, с. 120.

¹⁰⁷ М. Яременко, *Op. cit.*, с. 113.

келяхъ казенныхъ”), а особливо в “большихъ колоколенныхъ”. Послушником був призначений Іван Коваленко, який до того мав вже відповідний досвід, але повинен був все одно надати відповідне свідоцтво. 7 жовтня 1788 р. архімандрит Каліст підписав відповідне призначення. З нього ми також можемо дізнатися про приблизний зовнішній вигляд годинникаря, адже за роботу йому гарантувалося на рік 12 рублів та шубу, свиту, шапку, пояс, рукавиці та чоботи, а також просто полотно для сорочки¹⁰⁸.

З кримінальних справ відомо і про існування годинників в інших містах. Наприклад, у Глухові на 1750 рік був “часовым мастером” грузин Йоаким Сарваларизин, який в історичних джерелах запам’ятовується тим, що побив військового генерального писаря Андрія Безбородька¹⁰⁹. Натомість у Ніжині годинниковий майстер Михайло Новицький подає свідчення про інцидент зникнення кишенькового годинника в одного ніжинського грека в кінці XVIII ст.¹¹⁰ Таким чином ми бачимо, що відомості про українських годинників та “часоводов” дуже розпорошені і скупі. Але при тому всьому, ми припускаємо, що такі майстри повинні були бути в більшості містечок та міст тодішньої Київської митрополії. Натомість годинників, які б самі виготовляли годинники, можна віднести до дуже рідкісних майстрів.

Дуже обережно можна згадати й про народну візію годинників. У фольклорі досить поширеною темою є покарання та помста за неправедні вчинки. У збірці народних переказів вченого домініканця Баронча Садока, є одна із історій, де головними героями виступає годинникар і токар, які проживають у невеликому містечку. У переказі одразу вибудовується опозиція: бідний токар – багатий годинникар. Вони приятелювали, і люди навіть дивувалися, що годинникар товаришує з бідним. Одного разу токар пропонує своєму товаришеві піти на заробітки до великого міста, де б вони змогли більше заробити. По дорозі токар вночі забив годинникаря, відібравши у нього гроші. Далі він влаштовується дуже добре в місті, але одного разу його просять обробити кістку і з неї починається литися кров. Після цього справа була розслідувана через суд і токаря повісили¹¹¹. У переказі постать годинникаря вивищується через

¹⁰⁸ ЦДІАУК, ф. 128, оп. 1 (заг.), спр. 809, арк. 2–5; Докладно можна дізнатися про власність варшавського годинникаря другої половини XVIII ст.: Z. Prószyńska, *Imwentarz pozostałości po Franciszku Krantzu, zegarmistrzu warszawskim XVIII wieku*, *Kwartalnik historii kultury materialnej* 3 (1970) 428–448.

¹⁰⁹ ЦДІАУК, ф. 51, оп. 3, спр. 10149, арк. 1.

¹¹⁰ ДАЧО, ф. 101, оп. 1, спр. 2493, арк. 1–9.

¹¹¹ Barącz Sadok, *Bajki, fraszki, podania, przysłowia i pieśni na Rusi*, Tarnopol 1866, s. 154–155.

наділення його статусом жертви та спроможність до такого гатунку дружби, а також кращим матеріальним забезпеченням.

Невелике число майстрів-годинників, їх порівняно високе матеріальне забезпечення, важливість виконаної функції, через значущість наявності точного часу в місті говорить про непересічний статус цих людей в урбаністичному просторі.

Відтак, ми побачили, що годинники змогли стати координаторами як духовного, так і робочого виміру в Київській митрополії. При цьому, відповідно, спостерігається стратифікація у доступі за матеріальним чинником, а також географічним (місто – село). Окрім того, ми побачили, що символіка годинників може як збігатися, так і відрізнятись у середовищі різних соціальних груп. Але найважливішим є той факт, що більша частина соціуму була втягнута в процес “механізації” часу, який і вибудовував модерне суспільство з яскравою ознакою часової дисципліни.